

בין מוסר לנימוס

ויקחל נח איש האדמה

באמצעה של פרשת נח, מספרת התורה על מעשיו הראשונים של נח אחר המבול:

ויקחל נח איש האדמה ויטע כרם. וישתה מן היין וישכר ויתגל בתוך אהלה.^א

עם צאתו מהתיבה בוחר נח לנטוע כרם. בשלב שני הוא משתכר מיינו ושוכב עירום ועריה בתוך אוהלו. התורה מתארת את מעשהו של נח בפועל ייחודי, "ויקחל", שבביאורו נעסוק להלן.

תגובותיהם של בני נח – שם, חם ויפת – למעשה אביהם, שונות זו מזו:

וירא חם אבי כנען את ערוות אביו ויגד לשני אחיו בחוץ. ויקח שם ויפת את השמלה וישומו על שקם שניהם וילכו אחרנית ויכסו את ערות אביהם ופניהם אחרנית וערוות אביהם לא ראו.^ב

כאשר מקיץ נח מיינו ומתוודע לאשר אירע לו, הוא מגיב באופן שונה כלפי כל אחד מבניו:

וייקץ נח מיינו וידע את אשר עשה לו בנו הקטן. ויאמר ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו. ויאמר ברוך ה' אלקי שם ויהי כנען עבד למו. ויפת אלקים ליפת וישכן באהלי שם ויהי כנען עבד למו.^ג

פרשייה זו סתומה למדי. ראשית, יש לבאר מדוע בוחר נח להתייחס באופן שונה לכל אחד מבניו שלכאורה עשו את אותו מעשה – כיסוי ערוותו, ואף מקלל בצורה חמורה את חם וזרעו. שנית, לא ברור מהו פשר ברכתיו של נח. ושלישית, מדוע נח מקלל את כנען בנו של חם ולא את חם עצמו? דומה שהתורה מגלה טפח ומכסה טפחיים מאשר אירע באותו מעשה.

האם מה שנח עושה חיובי?

לפני שניגש לעסוק בצפונות המסתתרות מאחורי פסוקי הפרשה הקצרים, נקדים דברים אחדים על בחירתו של נח לטעת כרם ענבים עם צאתו מהתיבה. מחד, יש כאן התחדשות,

א. בראשית ט כ"א.

ב. שם כ"ב ג.

ג. שם כ"ד כז.

נטיעה ראשונה אחר המבול של פרי ה"משמח אלקים ואנשים"^ד, ומאידך מדובר בנטיעה של פרי העלול לשכרות ולחטא. נח בוחר לנטוע כרם ולא לזרוע חיטה, לעסוק במותרות ולא במזון קיומי. ואכן, חז"ל לא ראו בעין יפה נטיעה זו, ודרשו את המילה "ויחל" מלשון חולין. הדברים מובאים ברש"י^ה:

"ויחל" - עשה עצמו חולין, שהיה לו לעסוק תחילה בנטיעה אחרת.^ו

ביקורת דומה על מעשה הנטיעה משמיע גם רבי עובדיה ספורנו, אף שהוא דורש את המילה "ויחל" באופן אחר:

"ויחל נח" - התחיל בפעל בלתי נאות, ולכן נמשכו מזה מעשים אשר לא ייעשו. כי אמנם מעט מן הקלקול בהתחלה יסבב הרבה ממנו בסוף, כמו שיקרה בחכמות מהטעות בהתחלה. וזה בעצמו הורה באומרו "ויחל העם לזנות"^ז.

הספורנו דורש את המילה "ויחל" כפשוטה - מלשון התחלה, ומציין יסוד חשוב: הכול הולך אחר ההתחלה. צעד ראשון בכיוון לא־נכון עלול לגרום לתקלות משמעותיות רבות בהמשך. ההתחלה בנטיעה שאינה קיומית, במותרות - על־אף חשיבותן ומעלתן - יוצרת הידרדרות בשלבים הבאים, ועל כך תעיד התבזותו של נח לעיני בניו. סיוע לשוני וענייני להסבר זה מוצא הספורנו בפרשת בנות מדיין, שגם בה נזכר הפועל "ויחל".

תגובתם של בני נח למעשה אביהם

כפי שהקדמנו וראינו, בני נוח מגיבים למעשה אביהם בדרכים שונות. חם הולך ומספר לאחיו, והם מצדם הולכים ומכסים את אביהם. יש לשאול, אפוא, מדוע הייתה אשמתו חמורה כל כך, וגרמה קללה כה חריפה לו ולזרעו? אמנם אין זו התנהגות אצילית אולם האם הדבר חמור כל־כך עד שגורר עונש כה חמור.

בדברי רבותינו מצאנו שני פירושים למעשהו של חם, ומהם עולה שחם חטא לא רק בהנאה ממראה עיניו^ח אלא אף בחטא חמור מזה, וניסה "לגרור" לכך גם את אחיו. כך מביא רש"י:

- ד. שופטים ט יג.
ה. הביקורת הזו של חז"ל מזכירה לנו דברים אחרים שהם דורשים בעניינו של נח. רש"י בתחילת הפרשה מביא את שתי הדעות בחז"ל לגבי פירוש המילה "בדורותיו". הכיוון הדורש את המילה 'בדורותיו' לגנאי מסתמך בוודאי גם על מעשה הנטיעה ורואה בו עדות־שלילית על צדיקותו של נח.
ו. בראשית ט כ.
ז. במדבר כה א.
ח. ספורנו בראשית ט כ.
ט. יש לציין שאכן מצאנו בגמ' פסחים (נא, א) איסור לראות את ערוות אביו וכך נפסק גם ברמב"ם איסורי־ביאה כא: טו ובשו"ע אבן־העזר כג: ו.

"וירא את ערות אביו" – יש אומרים סירסו ויש אומרים רבעו.¹

רש"י ממשיך ומבאר מדוע נתקלל דווקא בנו של חם ולא חם עצמו, ומה ראה חם לעשות את מעשהו:

"ארור כנען" – אתה גרמת לי שלא אוליד בן רביעי אחר לשמשני, ארור בנך רביעי להיות משמש את זרעם של אלו הגדולים, שהוטל עליהם טורח עבודתי מעתה. ומה ראה חם שסירסו? אמר להם לאחיו: אדם הראשון שני בניו היו לו, והרג זה את זה בשביל ירושת העולם, ואבינו יש לו שלושה בניו ועודנו מבקש בן רביעי.²

נראה לקשר את הדברים לעניין אחר. חז"ל מלמדים אותנו כי בכל ימי המבול נאסרו דיירי התיבה, אנשים ובעלי־חיים, לעסוק בתשמיש³. למעט שלושה – הכלב, העורב וחם בן נח⁴ – קיימו כולם איסור זה. כאשר יוצא נח מהתיבה הוא מבקש לשוב ולעסוק בפרייה ורבייה, אולם חם ובנו כנען מונעים ממנו אפשרות זו.

חם אינו שולט ביצרו ובתאוותיו. לדידו יצריהמין אינו אלא כלי לסיפוק תאוותו ולכן גם בתיבה, כשהעולם שרוי בצער ולא ראוי להביא אל תוכו חיים נוספים – הוא ממשיך למלא את תאוותו ולא אכפת לו מההשלכות של הדבר. יתכן גם שמכאן מצאו חז"ל רמז לכך שחטאו של חם באביו היה משכב זכור (למאן־דאמר "רבעו"), שהרי כל מהותו של משכב זכור היא תאוה יצרית בזויה שאינה מביאה חיים ואינה קשורה בממד כלשהו של אחריות. גם למאן־דאמר "סירסו" אנחנו רואים כאן חוסר שליטה בתאוות בצע, גם במחיר של סירוס אביו ר"ל. חם, כשמו, הוא חם־מזג ובעל־תאוה שאינה יודעת גבולות ולא לוקחת אחריות. כך או כך, אנחנו רואים שחם מתנהג בצורה בלתי־נאותה ומתקלל. לעומתו, שם ויפת נוהגים בצניעות ומתברכים.

י. בראשית ט כב.

יא. שם כה.

יב. סנהדרין קח, א. הגמרא מדייקת זאת מהבדלי הפסוקים בין הכניסה לתיבה ליציאה ממנה. בכניסה נאמר "ובאת אל התבה אתה ובניך ואשתך ונשי בניך אתך" (בראשית ו יח), כלומר גברים לחוד ונשים לחוד. ואילו ביציאה נאמר "צא מן התבה אתה ואשתך ובניך ונשי בניך אתך" (שם ח טז), כלומר איש ואשתו. איסור דומה אנו מוצאים בגמרא (תענית יא, א) לגבי שנת רעבון: "אמר ריש לקיש: אסור לאדם לשמש מטתו בשני רעבון, שנאמר 'וליוסף ילד שני בניו בטרם תבוא שנת הרעב' (בראשית מא נ)" וכך פוסק גם הרמב"ם (תעניות ג: ח).

בין שם ליפת

אולם בעוד שפשטם של הכתובים מורה, לכאורה, ששם ויפת שווים במעשיהם ושניהם נוהגים בצניעות באופן זהה, בא רש"י ומבחין גם ביניהם. בדבריו על אתר הוא מביא את דברי חז"ל:

"ויקח שם ויפת" – אין כתיב כאן "ויקחו" אלא "ויקח", לימד על שם שנתאמץ במצווה יותר מיפת, לכך זכו בניו לטלית של ציצית. ויפת זכה לקבורה לבניו, שנאמר "אתן לגוג מקום שם קבר"¹. וחם שבזה את אביו נאמר בזרעו "כן ינהג מלך אשור את שבי מצרים ואת גלות כוש נערים וזקנים ערום ויחף וחשופי שת וגו'"².

רש"י מדייק מההבדל בין "ויקח", לשון יחיד, ובין "וישימו", לשון רבים, ומלמד שלא הרי שם כהרי יפת. אם אמנם שניהם כיסו את אביהם, אך היוזם והמעשה היה שם ואילו יפת הִתְקַדֵּה החזיק אחריו. מתוך כך נגזר גם הבדל בשכרם של צאצאי שני האחים: צאצאיו של שם זכו לטלית של ציצית, ואילו צאצאיו של יפת זכו לקבורה.

דברים אלו נראים במבט ראשון כתמוהים מאוד: מה הקשר בין מצוות ציצית, שבה זכו בניו של שם, ובין מעשהו בכיסוי ערוות אביו? מהי המשמעות של אותה 'קבורה', שלה זכו בני יפת, ומה הקשר בינה ובין מעשה אביהם?

אטיקט ואתיקה

לשם הבנת דברים אלו של רש"י עלינו להקדים אבחנה חשובה ויסודית ביותר לגבי המוסריות והנימוסיות – אבחנה המופיעה בספר "נפש הרב"³ בשם הגרי"ד סולובייצ'יק. הגרי"ד אומר שם שיש שני מניעים בסיסיים לנימוס ולסדר-הטוב. האחד, שהוא מכנה אותו בשם "אטיקט", הוא מעין הנימוס שאנחנו מכירים בעולם התרבותי, בעיקר זה של אירופה. השני, שהגרי"ד מכנה אותו בשם "אתיקה", כשהכוונה למוסר⁴ כזה הנובע מיראת-שמים עמוקה:

הנראה לומר ששני עניינים נפרדים המה; אתיקה ואטיקט. האתיקה מחייבת לאדם לעשות הטוב והישר אפילו כשהוא בינו לבין עצמו, ואין שם בני אדם אחרים

יג. יחזקאל לט יא.

יד. ישעיה כ ד.

טו. בראשית ט כג.

טז. נפש הרב, הגאון הרב צבי הרשל שכטר שליט"א, עמ' רע"ב.

יז. באמיתתם של המושגים, "מוסר" והמילה היוונית "אתיקה" שונים זה מזה. הגרי"ד השתמש כאן גם במליצת לשון בגלל הדמיון בין שתי המילים הלועזיות.

הרואים אותו שישבחו אותו. ואדרבה, אפילו כשיש שם אחרים שיגנו אותו בעד מעשיו ויזלזלו בו, מכל מקום האתיקה מחייב שיעשה את הטוב ואת הנכון. והאטיקט הוא עניין של יופי התלוי בדעת בני אדם, ומשתנה מזמן לזמן וממדינה למדינה. ואין שמה חיוב לנהוג על-פי אטיקט, אלא בפני אנשים אחרים. והוא מטעם כבוד הבריות, שלא לזלזל בכבוד הזולת ולעשות בפניו דברים שיתגנה בהם.

האטיקט הוא נימוס המבוסס על כבוד-הבריות, הצורך לסדר את החיים, למנוע "בלאגן", פראות והתפרצות במרחב הציבורי. האתיקה, לעומת זאת, היא מוסר הדורש מהאדם לעשות טוב מפני שהוא טוב ולהיות ישר גם בינו לבין עצמו – בלי שום קשר ל"מה יגידו". ההבדל בין שני המושגים-המניעים הללו מתמצה אפוא בשאלה: מה האדם עושה כאשר הוא שרוי בחדרי חדרים? האם גם שם הוא מנומס ומוסרי, או שמא הוא מתיר את הרצועה ומתנהג כ"פרא-אדם"?¹

לאור האבחנה הזו, בין אטיקט לאתיקה, בין נימוס בעלמא למוסר עמוק, מסביר הגרי"ד סולובייצ'יק את ההבדל בין שם ליפת. שם כיסה את אביו מצד המוסר, מצד היראת-שמים שלו. בראותו שאביו נמצא בצורה בזויה שכזו, ערום ועריה, הוא נבהל וממהר לכסותו. אחי יפת, לעומתו, עושה את אותו מעשה מסיבה אחרת לחלוטין – מצד הנימוס, מצד האי-נעימות שבדבר. משום-כך, רק כאשר הוא מבין ששם יסתכל עליו בעין רעה אם לא יצטרף אליו, ושמן הראוי לנהוג כך בפרהסיא, הוא מסייע בידו.

וזה היה עיקר ההבדל בין שם ויפת. ששם נתאמץ והתחיל בדבר כיסוי ערוות אביו אף על פי שלא היה שם שום לחץ מאחרים (כי יכול להיות שאין בושה אם לא יודע מכך). כי הבין על-פי המוסר שמן הנכון לעשות כן, להציל את אביו מן הבושה. ולפיכך זכו בניו לטלית של ציצית, ועיין מגן אברהם לאו"ח (סי' ח' סקי"ג) בשם כתבי האר"י, דמן הנכון ללבוש הטלית קטן בדווקא תחת בגדיו ושרק חוטי הציצית יהיו מבחוץ וכו'. ונראה לפרש דלכך זכו בניו לטלית של ציצית. כלומר, שזכו לעשות מצוות בבגדים שאינם נראים וניכרים לשאר בני אדם, כי אדרבה הוא לובשם תחת בגדיו. כי שם הרי הבין היטב עניין המוסר, שמחויבים לעשות הטוב

יח. את ההתנהגויות הנגזרות מהסוג הראשון אנחנו מכירים (כפי שכבר אמרנו) בעולם התרבותי-אירופאי. ישנם מנהגים שונים הנובעים מנורמות חברתיות-ציבוריות ולכן תקפים רק ברשות-הרבים ואילו ברשות-היחיד, האדם יכול לעשות כל שברצונו.

דוגמה חריפה לעניין זה ניתן לראות בהקשר של התרבות הפרוזה. גם אם יש עוד איאלו סייגים על מעשים שאינם ראויים, הם תקפים ברשות הרבים בלבד. ברשותו של האדם הפרטי, מותר לו לעשות ככל העולה על רוחו. התפיסה הזו, הרווחת בתרבות אירופה, מנוגדת לחלוטין לתפיסת הצניעות שאליה מחנכת אותנו התורה.

והנכון אפילו אין שם רואים ואפילו איננו מן המקובל לפי נימוסי אותה מדינה באותו הזמן. אך יפת לא השתתף במצווה זו מפני שהבין מעצמו שכן הוא מן הנכון לעשות, אלא רק לאחר שראה שכן עשה שם, וששם יסתכל עליו בעין יפה אם ישתתף גם הוא במצווה זו של כבוד אביו, אז ורק אז סייע בידו, מפני שהאטיקט חייבו כן באותו המעמד, ושכן הוא מן הנימוס.^ט

כעת נוכל להבין את עומק דברי רש"י על מצוות ציצית, שבה זכו בניו של שם. בשם המקובלים מובא שראוי ללבוש את הציצית דווקא מתחת לבגדים. כלומר, מצוות ציצית עניינה דווקא באיך-רואים, בסתר.^כ וקשה לשיטת המקובלים, והרי כתוב "וראיתם אתו וזכרתם את כל מצות ה' כִּי, ואם-כן כיצד רואהו? על-פי דברי הגרי"ד התשובה ברורה: אתה רואה דווקא בחדר השינה. כשהאדם מתפשט לבדו ואחרים אינם רואים אותו – שם בא לידי מבחן מוסר אמיתי.

המוסר העמוק והחודר, ה"אתיקה", מתקיים גם ובעיקר בחדרי-חדרים ואינו מושפע ממוסכמות חברתיות כאלו ואחרות. לעומת זאת, בניו של יפת זכו ל'קבורה' שעניינה הוא כבוד הבריות ושמירה על הסדר הטוב, על כבוד האדם וחירותו. לאור זאת מובנת גם ברכתו של נח ליפת – "יפת אלהים ליפת"^כ. הקב"ה נתן לו ליפת רגש של אסתטיקה ונימוס, רגש המתבטא למשל בקבורה – ביחס המכבד למת ולגוף בכלל:

ועליכן זכו בניו לקבורה, שעניינו ויסודו הוא מטעם כבוד הבריות. זוהי נמי כוונת הברכה שבירכו נח: 'יפת אלקים ליפת', שהקב"ה נתן לו רגש של יופי ושל נימוס ושל אטיקט.

הגרי"ד למד אפוא "מידה כנגד מידה" מהשכר שקיבל שם, הציצית, ומהשכר שקיבל יפת, הקבורה, על המניע של כל אחד מהם: המניע המוסרי של שם והמניע הנימוסי של יפת, ומכאן גם הרמז למה שלימדו חז"ל ששם היה היוזם ואילו יפת הצטרף רק בשלב שני.

אולם מוסיף ומדגיש הגרי"ד כי אם אמנם הנימוס, האסתטיקה וה"אטיקט" נאים הם, אין הם מספיקים להשראת שכינה:

- יט. נפש הרב, שם.
 כ. אכן יש דיון רחב בפוסקים לגבי הכנסה והוצאה של הציציות. למעשה, הספרדים נוהגים להכניס את הציציות, אולם גם רוב האשכנזים מוציאים רק את הציציות ואילו הבגד גופו מכוסה. בדברינו מתיישב הטעם של שיטת הספרדים המכניסים את ציציותיהם, ועיין שו"ת יחוה-דעת חלק ב סימן א.
 כא. במדבר טו לט.
 כב. להסבר זה רומז גם שמו של יפת. חשוב לזכור כאן גם את דברי חז"ל (מגילה ט, ב) כי יש מקום ל"יפיותו של יפת" באהלי שם, כלומר יש מקום ללמוד מהנימוסים והגינונים של בני יפת.

אך השכינה תשרה בישראל, באהלי שם, דלהשראת השכינה לא מספיק האטיקט אלא בעיני שינהגו בני אדם על פי האתיקה המוחלטת והיושר הנכון.

רק אין יראת אלהים במקום הזה - והרגוני

דבר דומה אנחנו מוצאים גם במקום אחר בתורה. בפרשת וירא, התורה מספרת שאבימלך לקח את שרה והתנגע בעקבות מעשהו בנגעים גדולים. כאשר הוא בא בטענות לאברהם מדוע לא אמר לו כי היא אשתו, משיב לו אברהם בטענה מעניינת מאוד:

ויקרא אבימלך לאברהם ויאמר לו מה עשית לנו ומה חטאתי לך כי הבאת עלי ועל ממלכתי חטאה גדלה מעשים אשר לא יעשו עשית עמדי. ויאמר אבימלך אל אברהם מה ראית כי עשית את הדבר הזה. ויאמר אברהם כי אמרתי רק אין יראת אלקים במקום הזה והרגוני על דבר אשתי.²¹

לכאורה, סופו של אבימלך מעיד על תחילתו: הבהלה הגדולה האוחזת בו כאשר הוא מבין ששרה היא אשת-איש – כפי שאומר לו הקב"ה בחלום – מוכיחה שאכן אבימלך צדיק, ועל-כן על אברהם להתנצל על שלא הודיע לו כי שרה היא אשתו. אולם, כאמור, אברהם אינו מתנצל אלא מנמק את מעשיו בטענת "רק אין יראת אלהים במקום הזה".

הסבר עמוק ויסודי מאוד, ההולך בדרך שאותה ראינו לעיל, מציע המלבי"ם על אתר:

הודיע לו שגם אם נראה איש או עם שהוא פילוסוף גדול, וחקק לו נימוסים ישרים, והרגיל את עצמו במידות טובות על-פי עצת שכלו, והוא עושה משפט וצדקה הכול על-פי עצת שכלו, בכל זאת לא נוכל לבטוח על האיש ההוא או העם ההוא, שבעת תסיתהו תאוותו לעשות רע שתמיד יגבר שכלו על תאוותו, כי בהפך, עת תבער בו אש תאוותו אל אשת חן או הון רעהו באין רואה, אז גם שכלו ילך שולל לרצוח ולנאוף ולעשות כל רע.

כוחו של ה"אטיקט" – הנימוס המבוסס על המוסכמות הציבוריות ועל המסקנות האנושיות – הוא מוגבל. יכולתו לעמוד במבחן התאוה חלשה מאוד. בעתות של התגברות התאוה, בחדרי חדרים, גם האדם המנומס ביותר עלול לעשות מעשים נוראיים, וגם העם המתורבת ביותר עלול להשליך מעליו את מוסרות הצדק והנימוס ולהתנהג ברשעות משולחת-רסן. לעומת זאת, ה"אתיקה", המוסר העמוק והחודר הנובע מיראת-אלקים, עומד איתן גם במצבים מעין אלו:

רק כוח אחד נמצא בנפש האדם אשר בו נוכל לבטוח שלא נחטא, והיא מידת היראה השתולה בנפש, עד שממנה יסתעף סעיף אחד שהיא יראת אלקים, עת תמלא הנפש מיראת אלקים המשקיף על נגלהו ונסתריו והצופה אל כל מעשיו, אז גם עת יגבר עליו יצרו יירא ויבוש מהמלך הגדול הרואה את כל מעשיו ויזהר מעשות רע, וכמו שכתוב: "יראת ה' מוסר חכמה..."^{כד}.

לאור זאת מובנת תשובתו של אברהם, שאינו מתנצל בפני אבימלך:

ועל זה אמר "כי אמרתי", הגם שראיתי עמך שהם בעלי מידות טובות עושים משפט וצדקה ולא ראיתי בם שום דופי, רק חיסרון אחד – ש"אין יראת אלהים במקום הזה"..." והרגוני על דבר אשתי". לא אוכל לבטוח בם, שעת יראו אישה יפה ותבער בם אש התאוה, לא יוכלו לכבוש את יצרם ויהרגו אותי, אחר שלא יראו אלקים, השכל לבדו ונימוסים השכליים לא יעמדו בפני זרועות התאוה.

אברהם אבינו ע"ה לא מוכן לסמוך על המוסר והנימוס האנושי שאינו מבוסס על יראת אלקים. להכרתו, ה"אטיקט" המבוסס על נורמות ציבוריות הנהוגות ברשות-הרבים, על יופי ועל אסתטיקה מוסרית, עלול להתגלות כחסר-אונים אל מול תאוותיו הפראיות של האדם.

גדר לפנים מן גדר ומערה לפנים ממערה

בשני מקומות בעין אי"ה, שאינם קשורים ישירות לפרשת נח, אנו מוצאים בדברי הרב את היסוד שהזכרנו כאן. הראשון שבהם עוסק בסיפור שבו שאול, הרודף אחרי דוד, נפנה לצרכיו במערה שבה נחבא האחרון מפניו. בתוך המערה הייתה הזדמנות לדוד להרוג את שאול רודפו והגמ' מבארת שאף אם היה עושה כן היה לו היתר מדין "רודף", ובכל זאת לא אבה לעשות זאת. כאשר שאול מתרחק מהמערה, פונה אליו דוד:

ויקם דוד אחרי כן ויצא מהמערה ויקרא אחרי שאול לאמר אדני המלך ויִבֵּט שאול אחריו ויקד דוד אִפְּיָם ארצה ויִשְׁתַּחֲוֶה. ויאמר דוד לשאול למה תשמע את דברי אדם לאמר הנה דוד מבקש רעתך. הנה היום הזה ראו עיניך את אשר נתנך ה' היום בידי במערה וְאָמַר לְהִרְגֶךָ וְתַחַס עֲלֶיךָ וְאָמַר לֹא אֶשְׁלַח יָדִי בְּאֲדֹנָי כִּי מִשִּׁיחַ ה' הוּא.^{כה}

הגמרא תמהה על משמעות פסוקים אלו:

"ואמר להרגך ותחס עליך" – "ואמר"? 'ואמרתי' מיבעי ליה! "ותחס?" 'וחסתי' מיבעי ליה! אמר רבי אלעזר: אמר לו דוד לשאול: מן התורה – בן הריגה אתה, שהרי רודף

אתה, והתורה אמרה: "בא להרגך השכם להרגו". אלא צניעות שהייתה בך – היא חסה עליך.^{כז}

ממשיכה הגמרא ומבארת איזו צניעות מיוחדת הייתה בשאול:

ומאי היא – דכתיב: "ויבא אל גדרות הצאן על הדרך ושם מערה ויבא שאול להִסֵךְ את רגליו"^{כח}. תנא: גדר לפניו מן גדר, ומערה לפניו ממערה. "להסך" – אמר רבי אלעזר: מלמד שסך עצמו כסוכה.

מרן הרב זצ"ל מבאר מהי אותה מעלה מיוחדת של צניעות שהייתה בשאול המלך, מעלה אשר גרמה לדוד להימנע מלהרוג את רודפו, ותחילה מבאר את עניינם של שני צדדים במידת הצניעות:

הצניעות ראויה לאדם משני צדדים, מצד ייחוסו אל החברה האנושית, שהצניעות היא אחד מיסודי בניין אושר הקיבוץ וביטחוננו; והשנית מצד עצמו, מעצם מעלת נפשו האלקית.

עליכן בערך צניעות החברותית היא ההרחקה היתרה המקומית והצנעתה. והצניעות העצמית היא מחייבת הסיכוך והכיסוי גם בחדרי חדרים. כי "מלא כל הארץ כבודו"^{כט}, וכבוד ד' מלא גם כל משכיות נפשו של אדם, "נר ד' נשמת אדם חִפֵּשׁ כל חדרי בטן"^ל, ו"לעולם יראה אדם כאילו קדוש שרוי בתוך מעיו"^{לא}.

צד אחד שבגללו ראויה הצניעות הוא מה שהגרי"ד כינה "אטיקט". הנימוס והנורמה החברתית מחייבת את האדם לא לעשות את צרכיו ברשות־הרבים, ולהרחיק את הכיעור והמיאוס מהמרחב הציבורי. אולם מעבר לכך קיים צד נוסף עליון יותר, המתבטא במוסר. המעלה המיוחדת הזו, שקשורה לצניעות העצמית של האדם ונובעת ממצויאות השכינה במשכיות נפשו ובאיברי גופו, מחייבת אותו להוסיף הרחקה ולכסות ולסך את עצמו גם בחדרי־חדרים ובאין רואה. מעלה זו האחרונה הייתה אותה צניעות שהייתה בו בשאול, וההשתאות של דוד מפני גודל מוסריותו של שאול מנעה ממנו לפגוע בו.

כו. ברכות סב, ב.

כז. שמ"א כד ג.

כח. ישעיהו ו ג.

כט. משלי כ כז.

ל. תענית יא, א.

לא. עין־אי"ה ברכות ט: רנז.

אין קורין צנוע אלא למי שצנוע בבית הכיסא

במקום אחר אומר הרב זצ"ל דברים דומים. הגמרא במסכת ברכות מספרת על הספד שנערך בפני רב נחמן:

ההוא ספדנא דנחית קמיה דרב נחמן, אמר: האי צנוע בארחותיו הוה. אמר לו רב נחמן: את עיילת בהדיה לבית הכסא, וידעת אי צנוע אי לא? דתניא: אין קורין צנוע אלא למי שצנוע בבית הכיסא.^{לב}

הרב זצ"ל מבאר את קביעתה של הברייתא, מדוע צניעות נמדדת בבית הכיסא בלבד:

הדרך המפולשת למידות ותכונות טובות, היא בהיות האדם פונה אל עסקים ראויים לו מצד צורתו האנושית, שמה תתעורר מידת הצניעות בעוזה, מפני שהיא אחת מהמידות הרמות הראויות להימצא בחק איש בעל מעלה ושאר רוח. אמנם במקום שמתנגשות הרוחניות עם הגשמיות השפלה, שמה הוא האורח הצר שהצניעות תצר צעדיה מעבור בה, והוא היה צנוע גם בארחותיו. אמנם כל שם ראוי להיות עונד אל נושאו רק בהיותו דבק עמו מבלי הפרד, גם במקום ואופן היותר מוכשר אל הפרדה. על-כן רק מי שתכונתו האנושית דבקה בו כלי-כך עד שגם השפל שבמצבים הבהמיים שבאים לאדם בטבעו לא יפרידהו ממנה, הוא מתעצם בשם צנוע. על-כן אין קורין צנוע אלא למי שצנוע בבית הכיסא.^{לב}

קיומה של מידת הצניעות באדם, וכל-שכן באדם בעל מעלה, איננה דבר יוצא-דופן. זוהי מידה שהיא כמעט טבעית ל"איש בעל מעלה ושאר רוח" כאשר הוא עוסק במה שיחודי לו כאדם – ב"עסקים ראויים לו מצד צורתו האנושית". מבחנה של הצניעות, לפיכך, הוא במצבים ה"בהמיים" של האדם. כאשר האדם נמצא בבית-הכיסא, עוסק בעשיית צרכיו, בגשמיות הבהמית המשותפת לו ולבעלי-החיים, ובכל-זאת הוא מקפיד על צניעות – זו רבותא. כאשר אדם מקפיד על מידה מסוימת גם כאשר כל התנאים הסביבתיים מובילים להנהגה הפוכה, נוכל לומר שאותה מידה דבקה בו בעצם.

לפי דרכנו לעיל, נוסף ונאמר: אדם הדבק במידת הצניעות גם בחדרי-חדרים מוכיח שמידה זו נובעת אצלו מיראת-שמים פנימית של "מלא כל הארץ כבודו" ולא ממוסכמות חברתיות חיצוניות, ממוסר ולא מנימוס, ולכן הוא ראוי גם להיקרא בשם "צנוע". זו הייתה מידתו של שם בן נח.

לב. ברכות סב, ב.

לג. עין-אי"ה ברכות ט: רמח.

גבורות גשמים

את פרשת נח אנו קוראים בדרך־כלל בימים שלפני ז' במרחשוון – היום בו אנו מתחילים להתפלל על הגשמים. הרב, ב"מגד ירחים", מעניק לחודש חשוון את הפתגם הבא:

הגשם בעתו יחיה את הרוח אשר ידע עת לכל חפץ.

הרב רומז לכך שלמרות שהגשם – המטר, ובאופן כללי המציאות הגשמית – מחיה את הרוח ומאפשר לה להתקיים, הרי שגשם בלי גבול, יצרים ללא הגבלה, עלול להביא חורבן על העולם.

חז"ל מלמדים שברכת "משיב הרוח" נקראת ברכת "גבורות גשמים" משום שהגשמים יורדים בגבורה^{לד}. גבורה זו אינה אלא הכוח לעצור ולהגביל את כוחות החיים מלהתפרץ בעוז – "איזהו גיבור הכובש את יצרו"^{לה}. ללא גבורה זו היו גשמים יורדים לעולם ללא סוף ומביאים חורבן לעולם. לתאוות ולכוחות החיים יש מקום חשוב בקיומו של האדם, אולם רק כאשר הוא שולט בהם. כאשר נהפכות היוצרות והתאוה שולטת באדם, היא מביאה אותו לאבדון.

אם נשוב אל פרשת נח, נמצא בעקבות הדברים שנאמרו לעיל שלוש מידות המשתקפות בשלושת בני נח: ישראל, בני בניו של שם, נטלו את המוסר הבא לידי ביטוי בייחוד במידת הצניעות^{לו}. בני יפת נטלו את הנימוס, את הצניעות שכלפי חוץ, את האסתטיקה והנימוסים, שאף להם תפקיד חשוב. בני חם, כמוהם כאביהם: נתגלו כחסרי מעצורים, נטולי נימוסים ותרבות ולכן גם נזקקו להטלת מרות מכוונת מצדו של אחד האחים – "עבד עבדים יהיה לאחיו"^{לז}.

אשרי חלקנו שאנו מזרע ישראל, המציניים במוסר פנימי מלא הנובע מיראת־אלקים. יהי רצון שנזכה להיות נאמנים לטבענו ולהרבות צניעות וטהרה בעם ישראל.

לד. תענית ב, א.

לה. אבות ד: א.

לו. עד כדי כך שחז"ל אומרים שמי שאינו צנוע בצורה קיצונית ראוי לחשוך בו אם הוא מזרע ישראל, עיין שו"ע אבן־העזר ב: ב.

לז. בראשית ט כה.